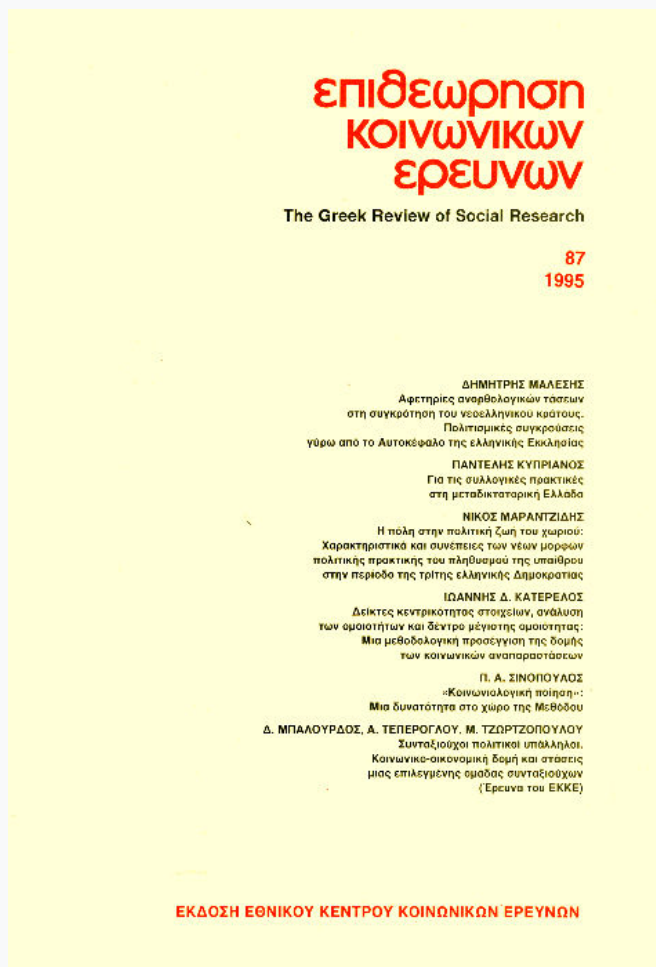

The Greek Review of Social Research

Vol 87 (1995)

87

Η πόλη στην πολιτική ζωή του χωριού: χαρακτηριστικά και συνέπειες των νέων μορφών πολιτικής πρακτικής του πληθυσμού της υπαίθρου στην περίοδο της τρίτης ελληνικής Δημοκρατίας

Νίκος Μαραντζίδης

doi: [10.12681/grsr.673](https://doi.org/10.12681/grsr.673)

Copyright © 1995, Νίκος Μαραντζίδης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μαραντζίδης Ν. (1995). Η πόλη στην πολιτική ζωή του χωριού: χαρακτηριστικά και συνέπειες των νέων μορφών πολιτικής πρακτικής του πληθυσμού της υπαίθρου στην περίοδο της τρίτης ελληνικής Δημοκρατίας. *The Greek Review of Social Research*, 87, 61–78. <https://doi.org/10.12681/grsr.673>

Νίκος Μαραντζίδης*

Η ΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ:
Χαρακτηριστικά και συνέπειες των νέων μορφών πολιτικής
πρακτικής του πληθυσμού της υπαίθρου στην περίοδο της
τρίτης ελληνικής Δημοκρατίας¹

Η τρίτη ελληνική Δημοκρατία δεν συνιστά ένα σχετικά αυτόνομο κεφάλαιο της πολιτικής ζωής της χώρας μόνο εξαιτίας της εμφάνισης νέων πολιτικών σχηματισμών που διαδέχτηκαν κάποιους παλαιότερους. Επιπλέον, στη νέα αυτή περίοδο εμφανίζονται και συχνά κυριαρχούν καινούριοι τύποι πολιτικών πρακτικών, νέες μορφές θεσμικού αλλά και εξω-θεσμικού πολιτικού λόγου, που δεν περιορίζονται στα στενά πλαίσια κάποιων περισσότερο ή λιγότερο κλειστών ομάδων «ελίτ», αλλά επεκτείνονται και αγγίζουν πληθυσμούς ιδιαίτερα απομακρυσμένους από τις πηγές παραγωγής του πολιτικού λόγου και των κυρίαρχων πολιτικών πρακτικών, όπως είναι οι πληθυσμοί της ελληνικής υπαίθρου.

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΠΡΟ ΤΟΥ 1974 ΠΕΡΙΟΔΟ**

Η σχετικά άφθονη ελληνική βιβλιογραφία γύρω από τη σχέση της πολιτικής με τους Έλληνες αγρότες θέλει κατά βάση τους τελευταίους, εξαρτημένους από ένα ιδιαίτερα πυκνό δίκτυο πελατειακών σχέσεων, ένα άνισο σύστημα ανταλλαγών που αναπαραγόταν για δεκαετίες. Έτσι,

---

* Δρ. Πολιτικών Επιστημών.

1. Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης που παρουσιάστηκε στο Δ' πανελλήνιο συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Πολιτικής Επιστήμης (Δεκέμβριος 1994). Ευχαριστούμε όσους από τους παρισταμένους με τις ερωτήσεις και παρατηρήσεις τους μας βοήθησαν να εμπλουτίσουμε την εργασία μας αυτή.

από το 19ο αιώνα, όπως ισχυρίζεται ο Lineton, «ο πλούτος, η δύναμη και η ασφάλεια στο χωριό, δεν εξαρτιόταν τόσο από την πηγή του εισοδήματος, αλλά από τις σχέσεις με τους πολιτικούς και οικονομικούς μεσάζοντες. Οι οικογένειες δεν προσπαθούσαν να βελτιώσουν τη θέση του αγρότη γενικά... αλλά να προωθήσουν τα μέλη τους ή να αναριχηθούν σε μια πιο ισχυρή τάξη»². Βέβαια, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε πως οι πελατειακές σχέσεις αποτέλεσαν το μοναδικό τρόπο ένταξης των αγροτικών μαζών στην πολιτική, ούτε και αυτές αναπτύχθηκαν παντού ομοιόμορφα. Ορθά, κατά τη γνώμη μας, πολλοί ερευνητές διαπίστωσαν τη διαφορετική ισχύ του πελατειακού συστήματος στην Ελλάδα, από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο³. Εξάλλου, μια γρήγορη ματιά στα εκλογικά αποτελέσματα του ΚΚΕ στην περίοδο του μεσοπολέμου αρκεί, κατά τη γνώμη μας, για να παρατηρήσει κανείς αυτές τις δυσαναλογίες στη διείσδυση του πελατειακού συστήματος, αν βέβαια αποδέχεται, όπως εμείς, ότι η επιλογή υπέρ των «κόκκινων» ψηφοδελτίων δεν είχε τίποτε να προσδώσει σε οικονομική δύναμη και κοινωνική προαγωγή, τουλάχιστον στην εποχή που αναφερόμαστε.

Πέρα από όλες τις άλλες συνέπειες, η σε γενικές γραμμές κυριαρχία του πελατειακού συστήματος λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάπτυξη συλλογικών πολιτικών πρακτικών, όχι μόνο στο επίπεδο αυτού που συνηθίζεται να ονομάζεται «κοινωνική τάξη» αλλά ακόμη και σε μικρότερα σύνολα, όπως είναι η αγροτική κοινότητα. Έτσι, συμφωνούμε με την παρατήρηση του Γιώργου Δερτιλή πως ακόμη και συλλογικά γεγονότα μείζονος σημασίας, όπως για παράδειγμα η εξέγερση του Κιλελέρ, «δεν ήταν το αποκορύφωμα μιας συνειδητής τάξης αγροτών. Ήταν απλώς ένα αυθόρμητο, σχεδόν ενστικτώδες ξέσπασμα ενός γεωγραφικά απομονωμένου τμήματος μιας ιδεολογικά αποπροσανατολισμένης και πολιτικά εκμαυλισμένης αγροτικής τάξης»⁴.

2. Στο Νίκος Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας (2η έκδοση), 1978, σελ. 229.

3. Σημειώνουμε ενδεικτικά: Γιώργος Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από τον μεσοπόλεμο», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (συλλογικό έργο), Αθήνα, Εξάντας, 1978, σελ. 153-173. Μαρία Κομνηνού, «Αγρότες και πολιτική: Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα 1952-1964», *Σύγχρονα Θέματα*, Νο 11, Αθήνα, 1981, σελ. 63-76. Ηλίας Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1985.

4. Γιώργος Δερτιλής, «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σελ. 53.

Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό πως όλες οι περιγραφές της πολιτικής ζωής του χωριού, κυρίως στο 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, αλλά και αργότερα, επιμένουν να επικεντρώνονται στις προεκλογικές περιόδους όπου οι κομματάρχες και οι πολιτευτές της κάθε περιοχής όργανα τα χωριά, άλλοτε τάζοντας κι άλλοτε εκβιάζοντας, στην προσπάθειά τους να υπαρπάξουν την ψήφο των ανθρώπων της υπαίθρου. Τις περιόδους αυτές της εξαιρετικά έντονης κινητικότητας, όπου οι άνθρωποι των διαφόρων υποψηφίων κινούνταν μέρα νύχτα προς όφελος του εκάστοτε εκλεκτού τους, διαδέχονταν άλλες, αμέσως μετά τις εκλογές, όπου η απόλυτη νηνεμία και απάθεια συνιστούσαν το κύριο χαρακτηριστικό τους. Δεν είναι τυχαίο, εξάλλου, πως ακόμη και στις μέρες μας οι αγρότες ειρωνεύονται τους βουλευτές της περιοχής τους για το γεγονός πως εμφανίζονται στο χωριό μόνο κάθε τέσσερα χρόνια, όταν έχουν δηλαδή ανάγκη την ψήφο αυτών των πληθυσμών. Βέβαια, η πυκνότητα των εκλογών στον ελλαδικό χώρο επέτρεπε να διατηρείται το κλίμα του προεκλογικού πυρετού για μεγάλα χρονικά διαστήματα και έτσι να περνούν συχνά απαρατήρητες οι περίοδοι της γαλήνης.

Παρεμφερή φαινόμενα διαπιστώνονται και στις δημοτικές-κοινοτικές εκλογές. Παρόλο που η ιδιομορφία αυτών των εκλογών θα μπορούσε να συμβάλει σε συλλογικές συσπειρώσεις διαρκείας, εντούτοις διαπιστώνουμε ότι το σύνολο σχεδόν των παρατηρήσεων που έχουν γίνει μέχρι τώρα δείχνει πως αυτές αποτελούσαν στην πραγματικότητα πεδία οικογενειακών και φυλετικών ανταγωνισμών για τη διεκδίκηση μιας συμβολικής κυρίως εξουσίας⁵, που δεν αντανάκλουσε παρά την ήδη

5. Βλέπε ενδεικτικά: Στάθης Δαμιανάκος, Ηλίας Νικολακόπουλος, Δημήτρης Ψυχογιός, «Βεργίνα: Εκσυγχρονισμός της γεωργίας και κοινωνικός μετασχηματισμός σ' ένα χωριό της κεντρικής Μακεδονίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, No 33-34, Αθήνα, 1978, σελ. 432-478. Θανάσης Θεοδωράκης, *Κοινωνιολογία μιας εξαίρεσης*, Αθήνα, Φουστάνου, 1980. Στάθης Δαμιανάκος, «Repères pour une problématique de l'insertion politique de la paysannerie en France et en Grèce», *Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Αθήνα, 1988, σελ. 552-572. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, "Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητας του χωριού". Σχέσεις και σύμβολα εντοπιότητας σε μια αιγιακή κοινωνία», στο *Κοινότητα και κοινωνία* (συλλογικό έργο), Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 332-372. Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπεταναίων στο χωριό του Κάιν και του 'Αβελ», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμέλεια), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σελ. 113-133. Νίκος Μαραντζίδης, *Le communisme rural en Grèce, essai d'interprétation à partir de l'étude de trois communes rurales en Grèce 1932-1985*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 10-Nanterre, 1994. Βέβαια, πρέπει να πούμε πως στις μέρες μας δεν είναι τόσο «συμβολική» αυτή η εξουσία. Αντίθετα, μάλιστα, πολλάκις συμφέροντα και ανταγωνισμοί διαμορφώνονται κυρίως στο πεδίο των κοινοτικών έργων και κατ' επέκταση η κοινοτική εξουσία συνδέεται στις μέρες μας άμεσα με τις δυνατότητες οικονομικών απολαβών που παρέχει.

υπάρχουσα οικονομική ή/και κοινωνική εξουσία κάποιων συγκεκριμένων οικογενειών ή την αριθμητική υπεροχή μιας «φυλής»⁶ πάνω σε άλλη/άλλες. Αν, μάλιστα, αποδεχόμασταν πως «η σφαίρα της πολιτικής αρχίζει εκεί όπου σταματά η σφαίρα των σχέσεων συγγενείας»⁷, θα ισχυριζόμασταν πως όλη η διαδικασία διεκδίκησης της κοινοτικής εξουσίας σχετίζεται περισσότερο με έναν παραδοσιακό πόλεμο οικογενειακών φατριών που έχουν ως μόνο στόχο την κυριαρχία της μιας φατριάς πάνω στην άλλη/άλλες⁸.

Οφείλουμε βέβαια να υπενθυμίσουμε πως αυτή η κυριαρχία του πελατειακού συστήματος και η εν γένει απουσία συλλογικών μορφωμάτων δεν γινόταν αντιληπτή στον αγροτικό χώρο δια μέσου ενός αυστηρά ατομικού ή οικογενειακού ορθολογισμού⁹ που έθετε την οικογενειακή κοινωνική μεταβολή και κατ' επέκταση το οικογενειακό συμφέρον πάνω από οποιαδήποτε άλλη αξία. Ίσα-ίσα, η ηθική αλλά και συναισθηματική επένδυση των πολιτικών επιλογών είναι στοιχείο που ακολουθεί συνεχώς τον αγροτικό κόσμο, σε βαθμό που συχνά οι όποιες διαφορετικές στάσεις και επιλογές να πυροδοτούν ισχυρές εντάσεις στα πλαίσια της αγροτικής κοινότητας. Αυτό μάλιστα γίνεται ιδιαίτερα εμφανές κατά τη διάρκεια των κοινοτικών εκλογών, όπου οι διαμάχες του ανδρικού πληθυσμού στα καφενεία και στους άλλους δημόσιους χώρους του χωριού έπαιρναν συχνά βίαιη έκφραση και είχαν συχνά ως αντικείμενο σύγκρουσης το πεδίο των ηθικών αξιών της κοινότητας. Με λίγα λόγια, είναι δύσκολο να γίνει ο διαχωρισμός ανάμεσα σε ορθολογικές και μη ορθολογικές πολιτικές επιλογές. Στην ουσία, σε κάθε πολιτική στάση βρίσκουμε και τις δύο παραπάνω οπτικές, όχι βέβαια στην ίδια αναλογία και ούτε στην ίδια δυναμική¹⁰.

6. Μεταφέρουμε εδώ τον όρο όπως ακριβώς χρησιμοποιείται από τους κατοίκους της ελληνικής υπαίθρου. Έτσι, για παράδειγμα, οι Πόντιοι λένε: «εμείς ανήκουμε στην ποντιακή φυλή». Βεβαίως, επιστημονικά, σαφώς πιο δόκιμος είναι ο όρος εθνοτική ομάδα (group ethnique).

7. Στο Georges Balandier, *Anthropologie politique*, Παρίσι, PUF, 1991, σελ. 31.

8. Μια πολύ χαρακτηριστική περιγραφή του πολέμου των φατριών στον ελλαδικό αγροτικό χώρο μπορούμε να βρούμε στο: Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπεταναίων στο χωριό του Κάιν και του 'Αβελ», ό.π..

9. Γύρω από το ζήτημα των κριτηρίων της διάκρισης σε ορθολογική και μη πολιτική συμπεριφορά, αποδεχόμαστε σε γενικές γραμμές την επισήμανση του Antony Downs που λέει ότι: «κάθε φορά που μιλούμε για ορθολογική συμπεριφορά, εννοούμε τη συμπεριφορά που αποσκοπεί κυρίως στην προαγωγή του προσωπικού συμφέροντος». Antony Downs, *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας* (πρόλογος, επιμέλεια Ηλία Κατσούλη), Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σελ. 50.

10. Χωρίς να θέλουμε να υπεισέλθουμε σε αυτό το πρόβλημα, να σημειώσουμε πως είναι κοινά αποδεκτή, ακόμη και από τους αναλυτές των «ορθολογικών επιλογών», όπως ο

Η ατονία που χαρακτηρίζει την πολιτική ζωή της αγροτικής κοινότητας δεν εξαιρεί και τις περιοχές εκείνες όπου το ΚΚΕ κατά πρώτο λόγο και οι αγροτιστές κατά δεύτερο είχαν αποκτήσει κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ισχυρή επιρροή. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, μπορούμε να πούμε: η μόνη πραγματική διαφορά βρισκόταν στην ιδιαίτερη πολιτική ζωή που όφειλαν εκ των πραγμάτων να έχουν τα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος. Αυτοί ζώντας σ' ένα καθεστώς ημι-παρanoiίας συναιθροίζονταν, αρκετά συχνά, σε μέρη σχετικά απόμακρα ή κρυφά (στάνες, σπηλιές, αποθήκες και υπόγεια σπιτιών) για ν' αναλύσουν την πολιτική κατάσταση με βάση τη γραμμή του κόμματος που ερχόταν στο χωριό συνήθως από κάποιον «μορφωμένο» καθοδηγητή: κινητοποιούνταν όμως και αυτοί μόνο στις περιόδους των εκλογικών αγώνων, ενώ στο υπόλοιπο διάστημα η πολιτική τους παρουσία μάλλον περνούσε απαρατήρητη για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Στον 20ό αιώνα και μέχρι τη δεκαετία του 1950 δύο μόνο περιόδους μπορούμε να θεωρήσουμε που αποτέλεσαν κάποια εξαίρεση σ' αυτή την πλήρη πολιτική απραγία των κατοίκων των αγροτικών περιοχών. Η πρώτη εντοπίζεται αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή με το κίνημα των «παλαιών πολεμιστών». Χωρίς να αποτελεί ένα φαινόμενο εξαιρετικά γενικευμένο, εντούτοις μπορούμε να ισχυριστούμε πως στα χρόνια που διήρκεσε και στις περιοχές που εμφανίστηκε στοιχειοθέτησε ένα φαινόμενο πολιτικής πρακτικής διαφορετικό απ' ό,τι είχαμε συνηθίσει να παρατηρούμε μέχρι τώρα. Το κίνημα αυτό συσπειρώσε ένα τμήμα του νεανικού πληθυσμού του αγροτικού χώρου, έθεσε διεκδικήσεις και δημιουργήσε συλλογικότητες, όχι στενά ταξικές, που πολιτικοποίησαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο κάποια τμήματα των πληθυσμών της υπαίθρου. Χωρίς να παραγνωρίζουμε πως το ΚΚΕ βρισκόταν συχνά πίσω από αυτή την πρωτοβουλία, εντούτοις διαπιστώσαμε πως σε μερικές τουλάχιστον περιοχές του αγροτικού κόσμου (Λέσβο, Τρίκαλα, Ημαθία) η συμμετοχή των παλαιών πολεμιστών υπερέβαινε τις οργανωτικές δυνατότητες του κόμματος αυτού. Η δεύτερη περίοδος πολιτικοποίησης εντοπίζεται στα χρόνια της Εθνικής Αντίστασης και κυρίως στα ορεινά χωριά που ζούσαν μέσα σε ένα καθεστώς ημι-ελευθερίας και

Olson και ο Downs, η συνύπαρξη αυτή προσδιοριστικών ορθολογικών και μη ορθολογικών στοιχείων. Για παράδειγμα, ο Downs σημειώνει: «στην πραγματικότητα οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται πάντοτε για την εξυπηρέτηση του προσωπικού τους συμφέροντος ακόμη και στην πολιτική. Συχνά ενεργούν με τρόπο που φαίνεται ανορθολογικός από ατομικιστική άποψη, επειδή πιστεύουν ότι αυτό είναι προς το συμφέρον της κοινωνίας - δηλαδή ωφελεί τους άλλους ενώ μπορεί να βλάπτει τους ίδιους προσωπικά», *ό.π.*, σελ. 50. Στο χώρο της εκλογικής κοινωνιολογίας, η πολλαπλότητα αυτή θεωρείται εδώ και πολύ καιρό δεδομένη.

βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του ΕΑΜ. Σε πολλά απ' αυτά τα χωριά μπορούμε να παρατηρήσουμε τη γέννηση ενός συχνά υπερβολικά μεγάλου, για τα πληθυσμιακά δεδομένα των κοινοτήτων αυτών, αριθμού πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών θεσμών που, βέβαια, όλα όφειλαν την ύπαρξή τους στις πολιτικές επιλογές και αντιλήψεις του ΕΑΜ αλλά και στις ιδιαιτερότητες της συγκυρίας. Έτσι, βλέπουμε να εμφανίζονται: η Λαϊκή Αυτοδιοίκηση, το Λαϊκό Δικαστήριο, η ΕΠΟΝ, η εφημερίδα του ΕΑΜ στο χωριό, οι θεατρικές βραδιές, η Επιμελητεία του Αντάρτη, η Λαϊκή Ασφάλεια, η Επιτροπή Δημόσιας Υγείας, το Λαϊκό Φαρμακείο, η Εθνική Αλληλεγγύη, τα επιμορφωτικά ιδεολογικο-πολιτικά σεμινάρια. Συχνά μάλιστα αυτός ο πολιτικός και θεσμικός οργανισμός παίρνει και κωμικές μορφές. Όπως, για παράδειγμα, αυτές που μνημονεύει ο Γεωργούλας Μπέικος που στο δικό του χωριό, στην Ευρυτανία, υποχρέωσε την τοπική οργάνωση του ΕΑΜ να εκδίδει εφημερίδα παρόλο που το σύνολο σχεδόν των κατοίκων ήταν αναλφάβητοι¹¹. Τόσο από την πληθώρα των γραπτών μαρτυριών, όσο κι από τις συνεντεύξεις που πήραμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας¹², διαφαίνεται πως το ΕΑΜ και το ΚΚΕ θεωρούσαν τους αγρότες πολιτικά και πνευματικά ανώριμους –είναι χαρακτηριστική εξάλλου η επιμονή τους στη λειτουργία των ιδεολογικών μαθημάτων– και τους αντιμετώπιζαν σαν ένα είδος κοινωνικής ομάδας «*tabula rasa*», στην οποία δηλαδή ό,τι θεσμό και να σπείρεις αυτός θα φυτρώσει.

Μετά από τον εμφύλιο δεν βρίσκουμε τέτοιες περιόδους πολιτικοποίησης, παρόλο που κυρίως η ΕΔΑ –και δευτερευόντως η Ε.Κ.– για δικούς της οργανωτικούς λόγους προσπάθησε να προωθήσει τη δημιουργία αγροτικών συλλόγων, που επικεντρώθηκαν κυρίως στο χώρο της Θεσσαλίας¹³, και πολιτιστικών λεσχών. Γι' αυτές τις τελευταίες δεν έχουμε σαφή στοιχεία για το αν και πόσο κατάφεραν να ευδοκιμήσουν σε γενικές γραμμές, αποτέλεσαν ένα είδος κρυφού κομματικού σχολείου, χώροι δηλαδή όπου μπορούσε κατά κάποιο τρόπο να γίνεται μια καλυμμένη κομματική προπαγάνδα χωρίς ν' αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα καταστολής. Εντέλει, όμως, αμφισβητούμε την αποδοτικότητα αυτών των

11. Γεωργούλας Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2 τόμοι, 1979.

12. Αναφερόμαστε στην έρευνα που πραγματοποιήσαμε κατά τη διάρκεια της συγγραφής της διδακτορικής μας διατριβής που είχε τίτλο *Le communisme rural en Grèce, essai d'interprétation à partir de l'étude de trois communes rurales dans les années 1932-1985*, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre, Δεκέμβριος 1994.

13. Βλ. σχετικά, Παρμενίων Αβδελιδής, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976.

προσπαθειών. Μέσα σ' αυτή την περίοδο σημειώνονται επίσης κάποιες αγροτικές κινητοποιήσεις που δε φαίνεται όμως να λειτούργησαν ανατρεπτικά ως προς το παραδοσιακό σύστημα πολιτικών πρακτικών και σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο. Είναι βέβαια σχεδόν αυτονόητο πως οι συνέπειες του εμφυλίου πολέμου πλανιόνταν καθημερινά πάνω από τα κεφάλια των Ελλήνων χωρικών. Κάθε συλλογική προσπάθεια πολιτικής συμμετοχής αντιμετωπιζόταν προκαταβολικά με καχυποψία από τους φορείς του επίσημου ελληνικού κράτους και είχε βέβαια τα συνεπακόλουθά της (πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, κ.λπ.).

Για να συνοψίσουμε: η ελληνική ύπαιθρος από το 19ο αιώνα μέχρι και τα μέσα του 20ού χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία προσωποπαγών πελατεϊακών σχέσεων που ενισχύουν τη συλλογική πολιτική αδράνεια του πληθυσμού που κινητοποιείται μόνο στις προεκλογικές περιόδους υπέρ κάποιων υποψηφίων. Στο χωριό έτσι είναι ανύπαρκτη κάθε έννοια εσωτερικής πολιτικής ζωής και συλλογικής προσπάθειας, αν εξαιρέσουμε τις κοινοτικές εκλογές που όμως κι αυτές παρουσιάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά των βουλευτικών. Με λίγες εξαιρέσεις, οι όποιες συλλογικές δράσεις που εμφανίζονται είτε έχουν μικρή απήχηση στο σώμα του ελληνικού αγροτικού κόσμου είτε έχουν μικρή διάρκεια και πάντως οι περισσότερες σχετίζονται με μια καταλυτική γενική συγκυρία (πόλεμος, κατοχή). Με μια φράση, ο Έλληνας αγρότης συζητάει για την πολιτική, δε συμμετέχει όμως σ' αυτήν.

Η ΜΕΤΑ ΤΟ 1974 ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, και κυρίως από το 1977 και έπειτα, γινόμαστε μάρτυρες κάποιων σημαντικών μεταβολών στην πολιτική αλλά και κοινωνική πρακτική του αγροτικού κόσμου, ή τουλάχιστον, για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, ενός σημαντικού του μέρους. Οι μεταβολές αυτές εντοπίζονται σε δύο διαφορετικά επίπεδα: α) στη σχέση των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα, β) στη δημιουργία μιας κάποιας εσωτερικής συλλογικής ζωής.

Για πρώτη φορά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μπορούμε να ισχυριστούμε πως τα πολιτικά κόμματα αποκτούν μια σχετικά σταθερή διάρκεια ζωής μέσα στον αγροτικό κόσμο. Όχι μόνο γιατί διαπιστώνεται μια σταθερότερη σχέση των ψηφοφόρων με τις πολιτικές οικογένειες, αλλά και γιατί εμφανίζεται και παίρνει αρκετά ευρείες διαστάσεις το φαινόμενο του «μέλους του κόμματος». Είναι αλήθεια πως και πριν το 1967 είχαμε τέτοια φαινόμενα, μόνο που εντοπιζόνταν κυρίως στο

χώρο της κομμουνιστικής αριστεράς αλλά ακόμη και σ' αυτήν επρόκειτο για γεγονός όχι τόσο συχνό. Αντίθετα, από το 1977 και μετά διαπιστώνουμε την αύξηση των κομματικών μελών στην ύπαιθρο, ιδρύονται κομματικά γραφεία ακόμη και σε μικρές κοινότητες των 500 κατοίκων. Τα κομματικά μέλη συνέρχονται αρκετά τακτικά σε συνεδριάσεις όπου εξετάζεται η τρέχουσα πολιτική κατάσταση, αναλύεται η γραμμή του κόμματος και μελετώνται οι τρόποι για τη διεύρυνση της κομματικής επιρροής. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο τρόπος αυτός πολιτικής συμμετοχής, που χαρακτήριζε ως τα τότε μόνο την πολιτική ζωή στα μεγάλα αστικά κέντρα, επεκτείνεται, κυρίως μετά την εκλογική ήττα του 1981 και την εκλογή του Ευάγγελου Αβέρωφ στην προεδρία του κόμματος, και στη συντηρητική παράταξη που παραδοσιακά αδιαφορούσε, αν δεν αντετίθετο, σε αυτές τις πολιτικές πρακτικές. Έτσι, στη δεκαετία του 1980, σ' έναν πολύ μεγάλο αριθμό αγροτικών κοινοτήτων μπορούμε να παρατηρήσουμε την ύπαρξη δύο -ή και τριών ακόμη, όπου το ΚΚΕ μπορούσε να έχει μια έστω και μικρή οργανωτική επιρροή-κομματικών γραφείων. Ο κομματικός φανατισμός έπαιρνε συχνά τις διαστάσεις της περιόδου του εθνικού διχασμού. Τα πάντα περνούσαν μέσα από το κομματικό πρίσμα, και συχνά μάλιστα έχουμε και ακραία κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα, όπως αυτά των μπλε και πράσινων καφενείων.

Ορθά μπορεί κανείς να παρατηρήσει πως η αύξηση αυτή της επιρροής των πολιτικών κομμάτων, καθώς και η αύξησή τους από πλευράς μελών, χαρακτηρίζει, την περίοδο αυτή, όλη την ελληνική επικράτεια και όχι μόνο τους αγροτικούς πληθυσμούς. Εντούτοις, πρέπει να πούμε πως το κομματικό φαινόμενο δεν ήταν άγνωστο στις μεγάλες πόλεις στην προ της δικτατορίας εποχή· ίσα-ίσα που στα μέσα της δεκαετίας του '60 εμφανίζεται μια σημαντική τάση για πολιτική συμμετοχή κυρίως βέβαια στους κόλπους των νεανικών πληθυσμών. Η όποια λοιπόν οργανωτική ανάπτυξη των κομμάτων στα μεγάλα αστικά κέντρα δεν αποτελεί ένα ποιοτικά ξεχωριστό φαινόμενο. Αντίθετα, η εμφάνιση κομματικών μελών στην επαρχία, εκεί δηλαδή όπου πριν από μερικά χρόνια ήταν γεγονός εξαιρετικά σπάνιο, αξίζει κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερης προσοχής.

Η λειτουργία αυτή των πολιτικών κομμάτων είναι το αποτέλεσμα ή έχει ως αποτέλεσμα τη διευρυνόμενη συμμετοχή των ανθρώπων της υπαίθρου στις πολιτικές διαδικασίες. Πρόκειται, για να χρησιμοποιήσουμε τους όρους του Νίκου Μουζέλη, για την ολοκλήρωση της μετάβασης «από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό (τον λεγόμενο παλαιοκομματισμό στην Ελλάδα) σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα βασισμένο σε ευρύτερη λαϊκή

συμμετοχή»¹⁴. Με άλλα λόγια, διαπιστώνουμε τη ριζική μείωση της ισχύος των τμημάτων εκείνων του πληθυσμού της ελληνικής υπαίθρου που μονοπωλούσαν για δεκαετίες την πολιτική συμμετοχή και την ένταξη στο πολιτικό παιχνίδι άλλων τμημάτων, που είτε ήταν για χρόνια αποκλεισμένα είτε είχαν έναν περιθωριακό ρόλο στις πολιτικές διαδικασίες.

Βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι «προύχοντες του πολιτικού παιχνιδιού» εξαφανίζονται. Αυτοί προσαρμοζόμενοι στις νέες συνθήκες συμμετέχουν στον πολιτικό βίο δια μέσου της ένταξής τους σε κάποιο από τα πολιτικά κόμματα. Έτσι, εξακολουθούν να επηρεάζουν ή και συχνά να καθορίζουν τις πολιτικές εξελίξεις, όμως αυτό δε συμβαίνει στην ίδια έκταση και ένταση που βλέπαμε στο παρελθόν¹⁵. Πρέπει επίσης να πούμε πως οι πολιτικοί οργανισμοί έχουν μια μάλλον αντιφατική και συχνά αμήχανη στάση απέναντι σε αυτές τις περιφερειακές ελίτ. Από τη μια τις χρειάζονται και τις χρησιμοποιούν στο βαθμό που αυτές μπορούν να φέρουν ψηφοφόρους, από την άλλη όμως τις φοβούνται και είναι επιφυλακτικοί μαζί τους λόγω της ανησυχίας τους μήπως και σε κάποια στιγμή αυτονομηθούν και προκαλέσουν σοβαρά προβλήματα στην οργάνωση, και γι' αυτό εντέλει υπονομεύουν την πολιτική τους εξουσία. Χαρακτηριστικό φαινόμενο, που η παρατήρησή του βοηθά στην κατανόηση αυτής της μείωσης της ισχύος των περιφερειακών ελίτ, είναι η εξαφάνιση—από το 1981—των τοπικών κομμάτων (με εξαίρεση την περίπτωση των μειονοτικών της Θράκης) και η ελαχιστοποίηση των πολιτικών μετακινήσεων σε ιδεολογικά αντίθετες πολιτικές παρατάξεις. Ακριβώς το αντίθετο φαινόμενο, δηλαδή, από αυτό που συνέβαινε μέχρι το 1967, όπου οι τέτοιου είδους μετατοπίσεις ήταν απόλυτα συχνές, και οι μετακινούμενοι έπαιρναν μαζί τους και τους ψηφοφόρους τους¹⁶.

Επίσης, δεν πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτός ο εκσυγχρονισμός της πολιτικής ζωής καταργεί το πελατειακό σύστημα. Όπως ισχυρίζεται κι ο Νίκος Μουζέλης, «ο 'εκσυγχρονισμός' δεν εξαλείφει αναγκαστικά το σύστημα της πολιτικής πελατείας. Τα δίκτυα πατρωνείας έχουν την τάση να

14. Νίκος Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», στο Νίκος Μουζέλης, Θάνος Λίπαβας, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σελ. 26.

15. Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι συνδέεται και με την οικονομική και κοινωνική παρακμή πολλών από τις οικογένειες που έλεγχαν παραδοσιακά το πολιτικό τοπίο στην ελληνική ύπαιθρο.

16. Γύρω από αυτό το θέμα βλέπε, για παράδειγμα, Στάθης Δαμιανάκος, «Les fiefs électoraux en Epire, Une analyse quantitative des élections dans le département de Jannina», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Ειδική έκδοση, Αθήνα, 1981, σελ. 49-92.

διατηρούνται ακόμα και μετά την έκλειψη της ολιγαρχικής πολιτικής και την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, φυσικά με διαφορετική και λιγότερο παραδοσιακή μορφή»¹⁷. Αντίθετα μάλιστα, παρατηρούμε πως, σε μερικές περιοχές, πληθυσμοί που βρίσκονταν εκτός των παραδοσιακών δικτύων πελατείας εντάσσονται με εξαιρετικά γοργούς ρυθμούς στα νέα συστήματα κομματικής πελατείας. Πιο συγκεκριμένα, όλοι εκείνοι που η προσφυγική τους καταγωγή ή/και, αργότερα, η συμμετοχή τους στο ΕΑΜ και στον εμφύλιο πόλεμο τους είχε οδηγήσει στο περιθώριο του πολιτικού συστήματος, καθώς ήταν σε γενικές γραμμές αποκλεισμένοι από τη δυνατότητα σύναψης πελατειακών σχέσεων, βρήκαν δια μέσου κυρίως του ΠΑΣΟΚ, στην πρώτη φάση, τη θέση τους στο σύστημα αυτό και αισθάνθηκαν πως πραγματικά οι όποιοι αγώνες τους είχαν δικαιωθεί και αποδιδόταν δικαιοσύνη. Πρέπει να επιμείνουμε σ' αυτό το τελευταίο στοιχείο. Η διαπλοκή κόμματος και πελατειακών σχέσεων είναι έντονα συνυφασμένη μ' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάζουμε «ιδεολογικός κόσμος» ή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν πιο διαδεδομένο όρο, με την «κομματική οικογένεια». Με άλλα λόγια, το ρουσφέτι, η εξυπηρέτηση στα πλαίσια του κόμματος θεωρείται ανταπόδοση (δώρο) για την προσφορά του μέλους στο κόμμα και όχι συμφωνημένη εκ των προτέρων αντιπαροχή, όπως συνέβαινε στο παραδοσιακό σύστημα πολιτικής πελατείας. Το γεγονός αυτό άλλαξε και τους όρους με τους οποίους πραγματώνονται οι πελατειακές σχέσεις. Έτσι, από εδώ και πέρα, πρακτικότητα έχουν τα πιστά στο κόμμα μέλη και όχι αυτοί που αλλάζουν στρατόπεδο ανάλογα με τη συγκυρία και τις σχέσεις που διαμορφώνουν με έναν πολιτικό παράγοντα. Ταυτοχρόνως, οι τοπικοί παράγοντες χάνουν μέρος της εξουσίας τους προς όφελος του κεντρικού κομματικού μηχανισμού: συχνά μάλιστα είμαστε μάρτυρες μιας σειράς πελατειακών δικτύων που συνδέουν κομματικές επιτροπές και όχι μεμονωμένα άτομα: είδαμε για παράδειγμα την περίπτωση η κομματική επιτροπή του χωριού να πιέζει τη νομαρχιακή επιτροπή του κόμματος για την «εξυπηρέτηση» ενός μέλους.

Η πολιτικοποίηση-κομματικοποίηση των πληθυσμών της υπαίθρου αντανακλάται άμεσα στο σύνολο σχεδόν των πολιτικών και κοινωνικών τους ενασχολήσεων. Έτσι μεταβάλλεται, με ριζικό συχνά τρόπο, και ο χαρακτήρας των τοπικών εκλογών. Μετατρέπονται σ' ένα είδος μικρών βουλευτικών εκλογών, όπου το κάθε κόμμα επιχειρεί να ελέγξει την τοπική εξουσία και να επιτύχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό εδρών

17. Νίκος Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες», *ό.π.*, σελ. 30.

στο τοπικό κοινοβούλιο. Και σ' αυτή την περίπτωση βέβαια δε θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι οι οικογενειακοί και φυλετικοί ανταγωνισμοί εξαφανίζονται προς όφελος των κομματικών. Χάνουν βέβαια την παραδοσιακή τους ισχύ, συνεχίζουν όμως να είναι ζωντανοί και απλώς συνυπάρχουν μέσα στο καινούριο πολιτικό πλαίσιο. Έτσι, για παράδειγμα, δύο οικογένειες που βρίσκονται σε χρόνιο ανταγωνισμό σπανίως θα ανήκουν και θα πολιτεύονται στον ίδιο πολιτικό χώρο. Μόνο που αυτή τη φορά δεν είναι οι οικογένειες που θα είναι οι πρωταγωνιστές της πολιτικής σύγκρουσης αλλά τα κόμματα.

Για να καταλάβει κανείς αυτή τη μεταβολή στο χαρακτήρα των κοινοτικών εκλογών δεν έχει παρά να κοιτάξει τους τίτλους των κοινοτικών συνδυασμών πριν και μετά το 1975. Θα παρατηρήσει ότι οι κλασικοί «απολιτικοί» τίτλοι «Ομόνοια», «Πρόοδος», «Ενότητα», «Εργασία», «Αγάπη», αντικαθίστανται με την πάροδο του χρόνου από άλλους σαφέστερα πολιτικούς όπως «Λαϊκή ενότητα», «Αλλαγή», «Σοσιαλιστική αλλαγή», «Δημοκρατική συνεργασία». Ακόμη, τα κοινοτικά συμβούλια δεν αρκούνται πλέον στο να ασχολούνται με τα στενά τοπικά προβλήματα αλλά έχουν λόγο και για τις ευρύτερες πολιτικές διαδικασίες. Έτσι, μπορούμε να δούμε αποφάσεις ενάντια στις αμερικανικές βάσεις και το ΝΑΤΟ, κατά του «άρθρου 4», υπέρ του συστήματος της απλής αναλογικής, κατά της ΕΟΚ, υπέρ της συμφωνίας που υπέγραψε η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ για το θέμα των αμερικανικών βάσεων, κατά των πυρηνικών, κ.λπ.¹⁸. Βεβαίως, οι αποφάσεις αυτές συνδέονται με τις κυρίαρχες πολιτικές αποχρώσεις των κοινοτικών συμβουλίων και τους συσχετισμούς που υπάρχουν σ' αυτά. Πρέπει να τονίσουμε επίσης ότι τα κοινοτικά συμβούλια που ελέγχονται από το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ είναι περισσότερο επιρρεπή στη γενική πολιτική απ' ό,τι αυτά που διοικούνται από το συντηρητικό χώρο.

Πέρα όμως από το χώρο της τοπικής διοίκησης, η νέα αυτή μορφή συμμετοχής του πληθυσμού της υπαίθρου στα πολιτικά πράγματα αντανακλάται και σε άλλες συλλογικές δραστηριότητες, που είτε ήταν παλιότερα υποβαθμισμένες είτε ήταν τελείως ανύπαρκτες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρώτης περίπτωσης αποτελούν οι αγροτικοί σύλλογοι. Αυτοί πρωτοεμφανίστηκαν στην ουσία το 1951 (αν θεωρήσουμε πως οι σύλλογοι ακτημόνων στις αρχές του 20ού αιώνα ήταν φαινόμενο διαφορετικού χαρακτήρα), κυρίως στη Θεσσαλία, με

---

18. Τις αποφάσεις αυτές τις βρήκαμε στα πρακτικά των συνεδριάσεων των κοινοτικών συμβουλίων τεσσάρων αγροτικών κοινοτήτων (δύο στην Ημαθία, μία στη Λέσβο, μία στη Λάρισα), κατά τη διάρκεια της έρευνας που κάναμε για τη διδακτορική μας διατριβή.

οργανωτή την κομμουνιστική αριστερά¹⁹. Καταργούνται από τη δικτατορία και επανεμφανίζονται με τη μεταπολίτευση όταν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ ανέλαβαν να τους επανασυστήσουν. Αυτό που παρουσιάζει στη δική μας περίπτωση ενδιαφέρον είναι η αριθμητική εξέλιξη των μελών αυτών των συλλόγων. Με βάση τα στοιχεία που παραθέτει ο Γιώργος Μαυρογορδάτος, η ΓΕΣΑΣΕ, η πανελλήνια συνομοσπονδία αγροτικών συλλόγων, εκπροσωπούσε το 1977 περίπου 25.000 μέλη, το 1980 έφτασε 55.000 μέλη, το 1983 εμφάνιζε 102.000 μέλη, το 1986 128.000 μέλη. Το 1985, η ΝΔ ίδρυσε δική της συνομοσπονδία, την ΣΥΔΑΣΕ, εμφανίζοντας 70.000 μέλη. Το 1988 η ΓΕΣΑΣΕ είχε περίπου 70.000 μέλη και η ΣΥΔΑΣΕ κοντά στις 100.000. Με λίγα λόγια, στα μέσα της δεκαετίας του '80, περίπου 200.000 αγρότες ήταν οργανωμένοι σε αγροτικούς συλλόγους, αριθμός όχι ευκαταφρόνητος για τα δεδομένα της ελληνικής υπαίθρου.

Οι νέες αυτές συνθήκες πολιτικής συμμετοχής δημιουργούν συλλογικότητες πρωτόγνωρες για τον αγροτικό χώρο. Έτσι, βλέπουμε να εξαπλώνονται με ταχύ ρυθμό οι πολιτιστικές λέσχες και τα «στέκια», κυρίως εκεί όπου υπάρχουν ενεργά –και συνήθως νεαρά– μέλη αριστερών κομμάτων και, μέσω της δράσης τους, οι λέσχες αυτές συνιστούν ένα αποτελεσματικό μέσο διείσδυσης όχι μόνο των «κόκκινων» ή των «πράσινων» ιδεολογιών²⁰, αλλά ταυτόχρονα και των μορφών πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής που είχαμε συνηθίσει να βλέπουμε μόνο στα αστικά κέντρα. Οι λέσχες οργανώνουν θεατρικές παραστάσεις και κινηματογραφικές βραδιές, καλούν μουσικά συγκροτήματα, οργανώνουν τις κοινοτικές βιβλιοθήκες και αναλαμβάνουν ακόμη και τη διοργάνωση εκδρομών. Με λίγα λόγια, προσπαθούν να ευαισθητοποιήσουν και να συσπειρώσουν τους κατοίκους της κοινότητας γύρω από τα θέματα της «ποιότητας» του ελεύθερου χρόνου, γεγονός εντελώς πρωτόγνωρο για την ελληνική επαρχία. Υπάρχουν μάλιστα φορές που οι λέσχες αυτές

---

19. Βλ. σχετικά, Παρμενίων Αβδελίδης, *ό.π.*, σελ. 204-208, και Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μεταξύ Πιτοκόμπτη και Προκρούστη, οι επαγγελματικές οργανώσεις στην σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988, σελ. 75-90.

20. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της προσπάθειας κομματικού ελέγχου είναι η περίπτωση της ΠΑ.ΠΟ.Κ. Η Πανελλαδική Πολιτιστική Κίνηση, οργάνωση που ελεγχόταν από το ΚΚΕ, είχε δημιουργήσει ένα ολόκληρο δίκτυο από μικρές επαρχιακές λέσχες, τις οποίες «τροφοδοτούσε» με βουλγαρικά, κουβανέζικα, ανατολικογερμανικά, κ.λπ. μουσικά ή χορευτικά συγκροτήματα στην προσπάθειά της να προπαγανδίσει το «σοσιαλιστικό λαϊκό πολιτισμό». Ταυτόχρονα, τα θεατρικά της τμήματα ανέβαζαν παραστάσεις που το περιεχόμενό τους ανταποκρινόταν σε «προοδευτικές» τουλάχιστον ιδέες, ενώ τα βιβλία της ήταν κατά βάση αντίστοιχου ιδεολογικού στίγματος.

αναλαμβάνουν αξιοθαύμαστες πρωτοβουλίες, όπως είναι, για παράδειγμα, η δημιουργία γηπέδων ποδοσφαίρου και μπάσκετ. Στη Λευκόπετρα της Ημαθίας, που οι κάτοικοι δεν υπερβαίνουν τους 100, είδαμε τον ανδρικό πληθυσμό του χωριού να αφιερώνει όλο το απόγευμά του για εβδομάδες στην προσπάθειά του να φτιάξει ένα γήπεδο μπάσκετ. Η επίδραση του αστακού τρόπου ζωής και συμμετοχής στα κοινωνικά πράγματα είναι σημαντική, συχνά δε καθοριστική, σε βαθμό που θα μπορούσε κάποιος να τη χαρακτηρίσει υπερβολική. Είδαμε, για παράδειγμα, σε κάποια χωριά την προσπάθεια αυτών των λεσχών να δημιουργήσουν παιδικές χαρές και πάρκα. Είναι εύκολο να σκεφτεί κανείς ότι στο χώρο της παιθρου κανένα παιδί δεν έχει ανάγκη το πάρκο για να πάει να παίξει, και κατ' επέκταση πολυδάπανα τέτοια έργα για τα δεδομένα ενός χωριού δεν έχουν κανένα πρακτικό αποτέλεσμα. Στην πραγματικότητα, συνέβη ακριβώς το αντίθετο: τα παιδιά του χωριού ανακάλυπταν με ενθουσιασμό το πάρκο, χαρακτηριστικό γνώρισμα των πόλεων, όπως οι μεγαλύτεροι ανακάλυπταν με τον ίδιο ενθουσιασμό άλλα στοιχεία της ζωής των μεγάλων αστικών κέντρων (π.χ. την καφετέρια).

Πέρα απ' τις λέσχες όμως δεν πρέπει να ξεχάσουμε κι άλλες μορφές οργανωμένου κοινωνικού και πολιτικού βίου, όπως είναι οι «κινήσεις ειρήνης», οι γυναικείοι σύλλογοι, οι «κινήσεις για τις ένοπλες δυνάμεις». Βεβαίως, στη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων πρόκειται για οργανωμένες μορφές παρέμβασης που προωθούνταν είτε από το ΚΚΕ, κατά κύριο λόγο, είτε απ' το ΠΑΣΟΚ, είτε κι απ' τα δύο κόμματα μαζί. Και εντέλει κάποιος θα μπορούσε να ισχυριστεί πως στην ουσία όλες αυτές οι δραστηριότητες που εμφανίζονται δεν είναι παρά παρακλάδια του κομματικού φαινομένου και πως δεν έχουν αυτόνομη ύπαρξη. Δε διαφωνούμε: αυτό όμως σε τίποτε, κατά τη γνώμη μας, δεν αναιρεί την πολιτική και κοινωνική σημασία του φαινομένου που έγκειται στο γεγονός της συμμετοχής των ατόμων στα κοινά μέσα από συλλογικές οντότητες παντελώς άγνωστες γι' αυτούς πριν από μερικά χρόνια. Είδαμε, για παράδειγμα, σε ένα χωριό, τις γυναίκες να συνέρχονται για να συζητήσουν κάποια απ' τα προβλήματα που τις απασχολούν και ταυτοχρόνως να προχωρούν στην ίδρυση παιδικού σταθμού όπου εναλλάξ κάποιες γυναίκες φύλαγαν τα παιδιά των υπολοίπων, είτε κατά τη διάρκεια της εργασίας τους είτε κάποιες άλλες ώρες. Αλλού διαπιστώσαμε αλληπάλληλες συσκέψεις των κατοίκων γύρω από θέματα προστασίας του περιβάλλοντος και ευαισθητοποίηση γενική για θέματα καθαριότητας. Με άλλα λόγια, δεν έχει τόση σημασία αν οι υποκινητές και ουσιαστικοί διοργανωτές όλων αυτών των μορφών συλλογικής ζωής είναι κάποια άτομα –τις περισσότερες φορές– κομματικά ενταγμένα, καθώς εί-

ναι σημαντικό ότι όλες αυτές οι πρωτοβουλίες αγγίζουν έναν ευρύτατο πληθυσμό που βιώνει τη συμμετοχή του ως γνήσια και όχι ως υποκατάστατο. Θέλουμε δηλαδή να πούμε πως είναι απαραίτητο, κατά τη γνώμη μας, να προσεγγίζουμε τα πολιτικά φαινόμενα και από την πλευρά των νοοτροπιών, των στάσεων και των συμπεριφορών των υποκειμένων που συμμετέχουν σε αυτά, ανεξάρτητα των θεσμικών ή όποιων άλλων «αντικειμενικών» σημασιών τους²¹.

Μέσα σε όλες αυτές τις ενέργειες, σε αυτόν το νέο τρόπο συμμετοχής των κατοίκων της υπαίθρου στα κοινά, μπορούμε, όπως σημειώσαμε και πιο πριν, να διακρίνουμε την ιδιαίτερη επιρροή των μορφών πολιτικής δράσης που βρίσκουμε στις σχετικά μεγάλες πόλεις. Το φαινόμενο αυτό, που επιθυμούμε να ονομάσουμε «νέα πολιτικοποίηση», και που εμφανίστηκε σχετικά απότομα και επεκτάθηκε αρκετά γρήγορα στον αγροτικό χώρο, οφείλει την ύπαρξή του σε ένα σύνολο παραγόντων, που, κάποιους από αυτούς, ελπίζουμε τους πιο σημαντικούς, θα παρουσιάσουμε σύντομα σ' αυτή την εργασία:

1. Η εκπληκτική οικονομική ανάπτυξη μετά το 1950 είχε ως συνέπεις όχι μόνο την ελαχιστοποίηση της απόστασης ανάμεσα στο χωριό και την πόλη (κατασκευή δρόμων, αυτοκίνητα, τηλέφωνα), αλλά οδήγησε τους κατοίκους του χωριού στο ν' αποκτούν σιγά σιγά κοινά πολιτισμικά πρότυπα με αυτούς των αστικών κέντρων. Σε αυτό συνέβαλε ραγδαία η τηλεόραση και η ενθουσιώδης αποδοχή της από τους αγρότες. Για να δώσουμε ένα πιο συγκεκριμένο παράδειγμα: στο χωριό Γεράνεια του νομού Λαρίσης (500 περίπου κατοίκων), οι τηλεοπτικές συσκευές από 2 μόλις που ήταν το 1970 γίνονται 75 μόλις 8 χρόνια αργότερα²². Η τηλεόραση έδωσε σε όλα τα πολιτικά γεγονότα πανελλαδική εμβέλεια, ιεράρχησε τη σημασία τους και ενίσχυσε έτσι τις διαδικασίες ομογενοποίησης της πολιτικής συμμετοχής (π.χ., η επιτυχία μιας προεκλογικής συγκέντρωσης δεν αφορούσε πλέον τους κομματικούς οπαδούς της περιοχής που αυτή πραγματοποιείται αλλά τους οπαδούς ολόκληρης σχεδόν της χώρας, μια που αυτή μεταδιδόταν από την τηλεόραση και κατ' επέκταση ο όγκος της μπορούσε να επηρεάσει την πρόθεση ψήφου των τηλεθεατών). Όπως σημειώνει και ο Dennis Kavanagh, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας «είναι σημαντικά για τη δημιουργία ενός αισθήματος κοι-

21. Βλέπε, για παράδειγμα, Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *The Civic culture*. Princeton, Princeton University Press, 1963. Παναζής Τερλεξής, *Πολιτειομετρία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1977. Νίκος Δεμερτζής (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994. Ο κατάλογος φυσικά δεν τελειώνει εδώ.

22. Θανάσης Θεοδωράκης, *ό.π.*, σελ. 45.

νότητας μεταξύ των πολιτών και την απορρόφηση κατακερματισμένων, κοινοτιστικών και απομονωτικών υποκοουλτούρων. Σε μια μεταβατική κοινωνία τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, σε αντίθεση με το ρόλο τους στις Δυτικές κοινωνίες, εξοικειώνουν τους ανθρώπους με τους νέους θεσμούς»²³.

2. Οι μετανάστες, κυρίως αυτοί του εσωτερικού, δεν έχασαν την οργανική τους σχέση με τον τόπο καταγωγής. Είτε γιατί οι γονείς ή άλλοι συγγενείς τους συνέχιζαν να διαμένουν στο χωριό, είτε γιατί εξακολουθούσαν να διατηρούν κάποια μορφή ιδιοκτησίας, πηγαioέρχονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα. Τα στρώματα αυτά αποτέλεσαν τη γέφυρα ανάμεσα στο χωριό και την πόλη και συνιστούν ένα είδος μάντα μεταβίβασης των ιδεών της πόλης προς το χωριό. Επιπροσθέτως, το ιδιαίτερο ελληνικό φαινόμενο των ετεροδημοτών ενίσχυσε ακόμη περισσότερο τη δυνατότητα πολιτικής παρέμβασης των μεταναστών καθώς διατήρησε και τους διαύλους πολιτικής επικοινωνίας ανάμεσα στους δύο πληθυσμούς. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα κόμματα χρησιμοποίησαν τους ετεροδημότες (αλλά και γενικότερα τους μετανάστες) γιατί ήξεραν πως αυτοί έχουν δυνατότητες πολιτικής επιρροής στην επαρχία. Σε αυτή την πολιτική παρέμβαση σημαντικός υπήρξε ο ρόλος των συλλόγων των μεταναστών (είτε του εσωτερικού είτε του εξωτερικού), που οι όποιες διεργασίες συντελούνταν στο εσωτερικό τους είχαν αντιανάκλαση και στα πολιτικά πράγματα του χωριού. Έτσι, για παράδειγμα, οι εκλογές σε έναν τέτοιο σύλλογο είχαν συχνά ως πραγματικό αντικείμενο την ψήφο των κατοίκων του τόπου προέλευσης²⁴.

3. Στις δεκαετίες 1960-1980 έχουμε το φαινόμενο της ένταξης ευρύτατων αγροτικών πληθυσμών στις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Η ραγδαία μείωση του αναλφαβητισμού ανάμεσα στις νεότερες ηλικίες, αλλά κυρίως η εισαγωγή ενός σημαντικού τμήματος των νέων του χωριού στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, δημιούργησε ένα ιδιαίτερο είδος «οργανικών διανοουμένων» της υπαίθρου, για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Γκράμσι. Οι νέοι αυτοί μνήθηκαν κατά βάση στις νεότερες ριζοσπαστικές ιδεολογίες και συλλογικές πρακτικές στο χώρο του ελληνικού πανεπιστημίου και προσπάθησαν να μεταβιβάσουν αυτές τις ιδεολογικές τους αναζητήσεις και στους κατοίκους του χωριού τους: πρώτα

23. Dennis Kavanagh, *Πολιτική κουλτούρα* (πρόλογος-επιμέλεια Νίκου Δεμερτζή), Αθήνα, Παπαζήσης, 1991.

24. Γύρω από αυτό το θέμα βλέπε, για παράδειγμα, Ersi Zacopoulou, *La relation de clientèle en milieu rural et urbain*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι X-Nanterre, 1986, που αναφέρεται στην περίπτωση των Ναξιωτών, και επίσης Nicos Marantzidis, *ό.π.*, που αναφέρεται στην περίπτωση των Μανταμαδιωτών.

στους κύκλους των συνομηλίκων τους κι ύστερα στο χώρο του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Οι νέοι αυτοί που συχνά θεωρούνται ως κοινωνικά πρότυπα για τα δεδομένα της κοινότητας –ειδικά εκεί όπου τα υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού μυθοποιούσαν την εικόνα του φοιτητή και γενικότερα του μορφωμένου– ασκούν μια ιδιαίτερη επίδραση σε ένα μεγάλο τμήμα του χωριού. Οι φοιτητές, όπως γενικά οι μορφωμένοι, θεωρούνται στο χωριό οι κατεξοχήν εκφραστές του «μοντέρνου», του «νέου», του «προοδευτικού», αυτού που σε γενικές γραμμές πρέπει να υιοθετήσουν όλοι και που όσοι δεν ακολουθούν έχουν «σκουριασμένα μυαλά». Μπορούμε να πούμε πως εμφανίζεται ένα είδος δεσμού ανάμεσα στις νέες τεχνικές της παραγωγής (τρακτέρ, θεριζοαλωνιστικές μηχανές, κ.λπ.), στις νέες συνθήκες διαβίωσης (σύγχρονες κατοικίες, εξηλεκτρισμός, αυτοκίνητο, μέσα μαζικής επικοινωνίας κ.λπ.) και τις νέες ιδεολογίες και πολιτικές πρακτικές. Μας δίνεται ξανά η εντύπωση πως το φαινόμενο των δασκάλων του ΕΑΜ, που ευαγγελίζονται μια μοντέρνα κοινωνία, ξαναζωντανεύει μερικές δεκαετίες αργότερα δια μέσου της πρώτης «μετα-πολυτεχνικής» γενιάς φοιτητών.

4. Το γενικό πολιτικό σύστημα, δηλαδή ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής, το τέλος της κρατικής καταστολής, η έλλειψη του φόβου ενίσχυσαν σε σημαντικό βαθμό αυτή τη «νέα πολιτικοποίηση». Έτσι, όλες οι εφημερίδες μπορούν να κυκλοφορούν στο χωριό, η τηλεόραση φέρνει καθημερινά ειδήσεις και οι πολιτικές συζητήσεις μπορούν να γίνονται άφοβα ακόμη και με την παρουσία του αστυνόμου. Υπάρχει συχνά η τάση το γεγονός αυτό να συνδέεται με την έλευση των σοσιαλιστών στην εξουσία και τις πολιτικές επιλογές τους για εκδημοκρατισμό της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Δε συμφωνούμε· εκτιμούμε πως η ολοκλήρωση της εξομάλυνσης της πολιτικής ζωής συνέπεσε απλά χρονικά με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση και πως, εντέλει, υπό οποιαδήποτε κυβέρνηση του υπαρκτού πολιτικού φάσματος, η δεκαετία του '80 θα σηματοδοτούνταν από το φαινόμενο αυτό.

Να σημειώσουμε επίσης πως στη νέα γενιά οι όποιες τραυματικές μνήμες από πιθανά γεγονότα του εμφυλίου έχουν ατονήσει και αλλού εξαφανιστεί τελείως, κι έτσι αυτό καθιστά ακόμη πιο εύκολη την πρόελαση μιας σειράς από ιδεολογίες που πρώτα δεν θα είχαν σχεδόν καμία τύχη διείσδυσης.

5. Η σημαντική αλλαγή των πολιτικών κομμάτων (με εξαίρεση την ορθόδοξη κομμουνιστική αριστερά), τόσο στη λειτουργία τους όσο και στον ιδεολογικό τους λόγο, που αποκτούν πλέον μια μεγαλύτερη σταθερότητα και έναν πιο συγκεκριμένο ιδεολογικό προσανατολισμό, επέδρασε καθοριστικά στη δημιουργία του φαινομένου που περιγράφουμε. Με

άλλα λόγια, η σταθερότητα και η διαφορετικότητα του πολιτικού λόγου που εκπέμπουν τα κόμματα ευνοούν τους ατομικούς και συλλογικούς μηχανισμούς ταύτισης με αυτά, μηχανισμούς απαραίτητους προκειμένου να ενεργοποιηθούν πολιτικά τα άτομα. Αν και δε θέλουμε να επεκταθούμε σε αυτή τη συζήτηση, να σημειώσουμε πως ένας από τους λόγους που στις μέρες μας εμφανίζεται μια ραγδαία απολιτικοποίηση της κοινωνίας έχει να κάνει με τη δυσδιάκριτη διαφορετικότητα των πολιτικών κομμάτων και κατ' επέκταση με τη δυσκολία παραγωγής κοινωνικών ταυτίσεων. Όπως σημειώνει και ο Robert Dahl, «συμμετέχει κανείς λιγότερο στην πολιτική αν νομίζει ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά στις εναλλακτικές λύσεις που του προτείνονται»²⁵. Βέβαια, η παραπάνω σημείωση δεν πρέπει να μας οδηγήσει σε ένα λανθασμένο συμπέρασμα: ότι δηλαδή οι αγρότες και γενικότερα οι πληθυσμοί της υπαίθρου στην περίοδο της τρίτης ελληνικής Δημοκρατίας άρχισαν να δείχνουν ενδιαφέρον για τις ιδεολογικές λεπτομέρειες και τις πολιτικές θεωρίες. Αυτό που στην πραγματικότητα συνέβη είναι ότι έγιναν κατανοητές στο σύνολο του πληθυσμού κάποιες χονδρικά βασικές αφητηρίες που λειτουργούσαν ομαδοποιητικά (η αλλαγή, η απαλλαγή, ο σοσιαλισμός κ.λπ.).

ΒΑΣΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο σχετικά έντονος χαρακτήρας της πολιτικής συμμετοχής των πληθυσμών της υπαίθρου βρίσκεται στις μέρες μας σε παρακμή. Πολλά πολιτικά γραφεία έχουν κλείσει τα μέλη είτε έχουν αδρανήσει είτε έχουν πάψει να είναι μέλη· οι διάφορες πολιτιστικές λέσχες είτε υπολειπούν είτε έχουν κλείσει τελείως, οι άλλοι σύλλογοι έχουν σχεδόν εξαφανιστεί. Η περίοδος αυτή της έντονης συλλογικής δράσης φαίνεται πως έκλεισε τον κύκλο της ή καλύτερα έναν από τους κύκλους της, όπως εξάλλου συμβαίνει και στα μεγάλα αστικά κέντρα. Εντούτοις, η σημασία του φαινομένου της «νέας πολιτικοποίησης» δεν βρίσκεται μόνο στο γεγονός πως σηματοδότησε το πλήρες πέρασμα από την ολιγαρχική στη συμμετοχική δημοκρατία εντάσσοντας έτσι καινούρια στρώματα του πληθυσμού στις πολιτικές διαδικασίες. Πέραν αυτού, κατέγραψε, κατά τη γνώμη μας, την υπαγωγή του τοπικού στο γενικό. Με άλλα λόγια, οι πολιτικές μεταβολές που συντελέστηκαν στον αγροτικό χώρο δεν σημάδεψαν μόνο τις μορφές πολιτικής συμμετοχής, αλλά επι-

25. Robert Dahl, *Σύγχρονη Πολιτική Ανάλυση* (επιμέλεια Γεώργιος Βλάχος), Αθήνα, Παπαζήσης, 1979, σελ. 192.

πλέον ομογενοποίησαν πολιτικά τον ελλαδικό χώρο που ως εκείνη τη στιγμή αποτελούνταν από ένα άθροισμα τοπικών υποκοινοτήτων, που βίωναν σε γενικές γραμμές την ύπαρξή τους ανταγωνιστικά με όλες τις υπόλοιπες. Με άλλα λόγια, και για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Richard Fagen, είδαμε την κατακερματισμένη κοινωνία να μετατρέπεται σε εθνική κοινωνία²⁶. Πράγματι, η πρόσδεση των κατοίκων της υπαίθρου σε οργανωμένα πανελλαδικά κόμματα, που έχουν μια σχετικά σταθερή οργανωτική λειτουργία και πολιτική φυσιογνωμία, συρρίκνωσε σε μεγάλο βαθμό τα προσωπικά πολιτικά φέουδα, τις τοπικές ιδιαιτερότητες, τους πολιτισμικούς απομονωτισμούς και ενοποίησε τον πληθυσμό στη βάση ενός κοινού πανελλαδικά πολιτικού κώδικα, του κομματικού. Έτσι, ένα σύνολο από κριτήρια, όπως ήταν οι σχέσεις συγγενείας, η φυλετική καταγωγή, η εντοπιότητα, οι προσωπικοί ανταγωνισμοί, που προσδιόρισαν για δεκαετίες τη σχέση των πολιτών με το πολιτικό παιχνίδι, φαίνεται πως πέρασαν σε δεύτερη μοίρα δίνοντας τη θέση τους σε ένα κυρίως κριτήριο, την κομματική ένταξη. Ο κόσμος της υπαίθρου, «μμιμούμενος» τις πολιτικές πρακτικές και συμπεριφορές των πληθυσμών των αστικών κέντρων, εντάχθηκε ταυτοχρόνως σε ευρύτερες πολιτικές διαδικασίες και βίωσε το πολιτικό ως στοιχείο ένταξής του σε σύνολο ανθρώπων που υπερβαίνει τα στενά όρια της κοινότητας ή της φυλής του. Ίσως αυτή η περίοδος να σηματοδοτεί την αληθινά πλήρη ένταξη των αγροτικών πληθυσμών στις σύγχρονες δομές της ελληνικής κοινωνίας αλλά και επιπλέον την ολοκλήρωση του σχηματισμού της εθνικής συνείδησης. Η τελευταία όμως αυτή υπόθεση υπερβαίνει τα όρια της δικής μας εργασίας.

---

26. Richard Fagen, *Πολιτική και επικοινωνία* (επιμέλεια Πανταζή Τερλεξή), Αθήνα, Παπαζήσης, 1977, σελ. 158.